

ההזדמנות הראשונה של ישראל השנייה

הם היו המנהיגים המושלמים לעיירות הפיתוח הצעירות: מחוברים לשטח אבל גם לשלטונות, דוברים מרוקאית ותוניסאית אבל גם ישראלית, גרים בפריפריה אבל מכירים היטב את המרכז. והכי חשוב: הם ידעו להתייצב מול אנשי מנגנון המפלגה ששלטה במדינה ללא מצרים, ולגרום להם להשפיל מבט. ד"ר אורן קלמן, דימונאי בלב, חוזר בספר חדש אל הדמויות הנשכחות שחוללו מהפך חברתי, ומגיע למסקנות מפתיעות על דיכוי וקיפוח

← אלישיב רייכנר

מהלך ביקור במפעלי ים המלח התייצב שר המסחר והתעשייה פנחס ספיר מול מאות העובדים, ונשא נאום בשבחה של מפא"י. ספיר הכריז שעל העובדים להכיר טובה למפלגה שהעלתה אותם לארץ, סיפקה להם תעסוקה ובנתה להם בתים. גבי סבג, יו"ר ועד העובדים ותושב דימונה, לא אהב את הרברים ששמע. "אתה שקרן", הוא הטיח בשר, "למה אתה אומר שהצלתם אותנו? אנחנו עלינו בגיל 16, 17, 18. חלק מאיתנו חצו את הגבול מאלג'יריה וסיכנו את עצמם כדי לעלות לארץ ישראל בעלייה הבלתי לגאלית. איך אתה מעז להגיד שעשית ובנית ואתה מאכיל אותנו? אנחנו עובדים פה בארבעים מעלות חום".

סבג הצעיר, שהיה אז בסוף שנות העשרים לחייו, תרגם את הכעס שלו לפעילות ציבורית. שנים אחדות אחרי התקרית במפעל הוא עמד בראש ארגון אזרחי מקומי שיצא נגד ראש מועצת דימונה, נציג מפא"י, ואף הביא לפרישתו. והנה בשנת 1965 נבחר לראשות המועצה מטעם אותה מפא"י לא אחר מאשר סבג עצמו. אפילו השר ספיר רצה בבחירתו ואמר עליו: "יש לו פוטנציאל של מנהיג – ליד מרוקו, משכיל, הגון ומסוגל להשפיע על הציבור".

גבי סבג היה רק אחד מסדרת מנהיגים מקומיים, עולי ארצות המזרח, שנתמכו בידי מפא"י ועמדו בראש עיירות הפיתוח כעשורים

"דבים מראשי הרשויות הגיעו לקיבוצים, מה שנתן להם קשר להנהגה הארצית. אחד מהם סיכר שכסדרן עבודה הוא שיבץ את יגאל אלון לתורנות, שני נזכר בוויכוחים עם יצחק עבוקין, ושלישי דיבר על יחסיו עם בן־גוריון"

"מפא"י הובילה פרויקט של בניו אומה". ד"ר אורן דוד קלמן

צילום: יוסי אלוני

הראשונים לקיומן. כאלה היו גם ערמון לרדו מדימונה, יהונתן יפרח משרדות, יחיאל בנטוב מאופקים ושאול בן־שמחון מאשדוד. חלקם אף כיהנו כחברי כנסת מטעם מפא"י. שמותיהם אינם מוכרים כיום לציבור הרחב, אך עשרות שנים אחרי תום הקריירה הציבורית שלהם הם מככבים בספר חדש ומסקרן, "מנהיגים עולים – מפא"י והנהגת עיירות הפיתוח 1948*1965".

הספר, שראה אור בהוצאת האוניברסיטה הפתוחה וזכה בפרס קרן גולדברג, עוסק במערכת היחסים המורכבת בין מפלגת השלטון המיתולוגית ובין מנהיגי העולים יוצאי ארצות האסלאם. בניגוד לתפיסה הרווחת, שגורסת כי מפא"י נקטה מדיניות אפליה מכוונת כלפי עולי המזרח ומנהיגיהם ותרמה במודע ליצירת הפלגתי של מפא"י פיתח תלות במנהיגות המקומית שלהם, והבין שבלעדיהם לא יוכל לממש את חזונו.

לד"ר קלמן יש זיקה אישית לנושא ספרו, שמבוסס על הרוקטורט שלו. כיום הוא תושב מדרשת בן־גוריון, אך רוב שנותיו עברו עליו בדימונה, והוריו ואחواتו מתגוררים שם עד היום. "בתור אשכנזי שגדל במקום כזה, סוגיית היחסים בין מפא"י לעיירות הפיתוח העסיקה ועניינה אותי במשך שנים רבות. התזה שלי

השלושים.

"בשנים האחרונות שולט נרטיב שמדבר על דיכוי, השפלה וקיפוח של העולים שהגיעו מארצות האסלאם אחרי קום המדינה. הנרטיב הזה זוכה לגיבוי ולחיוזוק גם במחקר, בעיקר הביקורתי, כשהטענה הקיצונית שלו היא שהעולים הללו נותבו למעמד הנמוך כדי לשלוט בהם ולשרת את האינטרסים של הקבוצה האשכנזית השולטת. המהלך של הקמת עיירות הפיתוח ואכלוסן בעולי המזרח מוצג כחלק מהמגמה הזאת, אבל זה תיאור מוטה וקיצוני, והמציאות מורכבת יותר".

הכור ודימונה

כדי להסביר את האירועים מנקודת מבטו, חשוב לקלמן להזכיר לפני הכול איזה תהליך ביקשו ראשי מפא"י לחולל כאן בארץ. "עוד לפני הקמת המדינה הם הובילו פרויקט של בניו אומה: כל החברה היהודית בארץ ישראל, שהורכבה ברובה מעולים חדשים ממזרח אירופה, עברה תהליך של מודרניזציה והתמערבות. אימצו כאן דפוסי מערביים של דמוקרטיה, הפרדת רשויות, חילוניות וטיפוח המדע, והגיעו להישגים יפים כבר בתקופת היישוב.

"העלייה הגדולה שהגיעה בשנים שלאחר הקמת המדינה הציבה אתגר גדול מאוד. ראשית, בהיבט הכלכלי־חברתי. אוכלוסיית ישראל הכפילה את עצמה בתוך שלוש שנים, ושילשה את עצמה בתוך עשור. זה דבר שיכול להפיל מדינות. האתגר השני נבע מכך שרוב העולים הגיעו מארצות האסלאם, שנחשבו

למדינות נחשלות לפי התפיסה ההגמונית שהייתה אז בעולם, ועמדו בדרגה נמוכה בסולם המודרניזציה. היה חשש אמיתי שייוצרו פה שתי חברות, אחת של עולים ותיקים־אשכנזים והאחרת של עולים חדשים־מזרחים, ופניה של המדינה ישתנו. כדי לשמר את ההישגים שנצברו עד אז, מפא"י ביקשה להעביר את העולים תהליך של ישראליוציה

ומודרניזציה, מה שנקרא 'כור ההיתוך'. בהקשר הזה, הניסיון לעצב את ההנהגה בעיירות הפיתוח היה חלק מרכזי במאמץ לקרב את העולים לחברה הישראלית".

עיקר ספרו של קלמן

"חלק מהתושבים העדיפו אנשים מבחוץ, שיהיו ניטרלים. מנגד צפו קולות שאמרו: אנחנו לא מוכנים שתשלחו לנו קומיסרים. מפא"י הגיעה למסקנה שכדי להישאר בשלטון ולהשפיע, היא צריכה שהמוהיגים יהיו מזרחים"

עוסק בהתרחשויות בעיירות הפיתוח לאחר הקמתן, ובוחר את השאלה אם בניית ההנהגה בעיירות מחוקת את הביקורת על מפא"י או מחלישה אותה. המחבר מוכיח שבנושא הזה מפא"י פעלה לצמצום הפערים, כשעמלה לגבש את ההנהג בעלת שיעור קומה שתנחיל את ערכי המפלגה לעולים ותסייע בהיטמעותם בחברה הישראלית. "קרו שם רברים שהציבור לא מודע להם. השיח הציבורי מתייחס בדרך כלל בשלילה למנהיגי העיירות של אז. חושבים שזו הייתה הציבורי מתייחס בדרך כלל בשלילה למנהיגי העיירות של אז. חושבים שזו הייתה הנהגה שהוצנחה מבחוץ בידי מפלגת השלטון, ושראשי המועצות היו

התושבים בעיירות הגיעו מהאזוניה לכפר, ולא ממש מנשו את ישראל הראשונה לפני שהגיעו לביתם החדש. סנדלר בשדרות, 1965

בעיקר ותיקים אשכנזים שקיבלו את התפקיד באופן לא דמוקרטי, ניהלו את היישוב בשלט רחוק מאזור המרכז, והזיקה שלהם לתושבי המקום הייתה קלושה. גם במקומות שהייתה בהם ההגה מזרחית, מקובל לראות בה ההגה 'מטעם', משתפי פעולה שייצגו את האינטרסים של השלטון ולא את אלה של התושבים. מכאן גם המחשבה שהמנהיגות צמחה בסופו של דבר בעיירות הייתה תגובת־נגד לדיכוי המפא"יניקי.

"הדברים האלה פשוט לא נכונים עוברתית. רק בשנים הראשונות ממש, בימי הקמתן של העיירות, נשלחו אליהן מנהיגים מבחוץ בצורה לא דמוקרטית. בתוך זמן קצר משרד הפנים הוביל שם תהליך של מיסוד ודמוקרטיזציה, והתגבשה ההנהג נבחרת שהייתה מזרחית ברובה, ובסיס הכוח שלה היה התמיכה שקיבלה ממשטט, ולא ממפלגת השלטון. כבר בשנת 1965 יותר מ־30 אחוז מראשי הרשויות היהודיות בכל הארץ היו ממוצא מזרחי, מחציתם נתמכו בידי מפא"י. זה לא משתווה אומנם לשיעור המזרחים באוכלוסייה של אז, אבל בהתחשב בכך שרוב התנוחים הגיעו אחרי קום המדינה, זה הישג יפה מאוד. אם בוחנים את זהותם של מזכירי ההסתדרות בעיירות – התפקיד השני בהיררכיה המקומית בשנים ההן – המצב שם טוב עוד יותר. זה התאפשר במידה רבה בזכות מפא"י, ולא למרות מפא"י, כי היא הייתה זו שטיפחה את ההנהגה המזרחית".

במחקרו מזהה קלמן מאפיינים משותפים לראשי עיירות הפיתוח שעלו מארצות המזרח. "ייתכן מאוד שהאנשים האלה היו מגיעים לתפקיד גם בלי התמיכה של מפא"י, כי היו להם הרבה יתרונות על תושבים אחרים. רוב התושבים בעיירות נשלחו לשם מיד כבואם ארצה, במסגרת מדיניות 'מהאזיניה לכפר', ולא ממש פנשו את ישראל האחרת, הראשונה, לפני שהגיעו לביתם החדש.

"לעומתם, בקבוצת ההנהגה היו אנשים צעירים שהגיעו לארץ לא בעליות של אמצע שנות החמישים אלא עוד קודם לכן, סביב קום המדינה. חלקם הספיקו גם להילחם במלחמת העצמאות. בארץ המוצא שלהם, רובם המוחלט למדו במערכת החינוך של אליאנס ועברו בה תהליך של התמערבות. רובם גם היו חברים בנתנועות נוער של תנועת העבודה – הבונים ודרור. הם עלו לארץ כיחידים, ורבים מהם הגיעו לקיבוצים ועברו שם תהליך חיבור לערכים של תנועת העבודה ומפא"י – מה שנתן להם הון סימבולי וקשר להנהגה הארצית. אחד מהם סיפר שכסדרן עבודה הוא שיבץ את יגאל אלון לתורנות בקיבוץ, שני נזכר בוויכוחים שהיו לו עם יצחק טבנקין, ושלישי דיבר על יחסיו עם בן־גוריון".

מאפיין נוסף של כמה מהמנהיגים הצעירים הללו הוא הרקע של הגעתם לעיירות הפיתוח: הם התגלגלו לשם מעצמם, ולא משום שמפא"י שלחה אותם. "גבי סבג, ערמון לרדו ו'ואק אמיר למשל, מצאו עבודה במפעלי ים המלח, ולכן הם הגיעו לדימונה. שלושתם כיהנו שם בהמשך כראשי הרשות המקומית. מנהיגים אחרים הצטרפו למשפחות שלהם, שעלו ארצה אחריהם ונשלחו לעיירות פיתוח. כשהאנשים האלה הגיעו

לעיירות, לא היה מישוה מתאים מהם לתפקדי ההנהגה. הייתה להם עברית טובה, הם היו מחוברים לרשת החברתית, והם נהנו מיתרון גם על הוותיקים האשכנזים כי הכירו את התרבות והשפה של העולים בעיירות. מפא"י ראתה בהם מנהיגים אידיאליים בגלל יכולתם לשמש גשר להעברת הערכים של החברה הקולטת.

"כל זה לא מנע מהמנהיגים המזרחים להתווכח עם המפלגה ולעמוד על שלהם. מפא"י הייתה תלויה בהם לא פחות משהם היו תלויים בה, ובמקרים רבים המנגנון המפלגתי הבין שהוא בעמדת חולשה ונכנע להם. בסופו של דבר היו למפא"י ולהם אינטרסים משותפים, ושני הצדדים ראו עין בעין את הצורך להעביר את העולים תהליך חברות שיאפשר לצמצם את הפערים".

תושבים המזרחים בחלק מהעיירות האמינו שמנהיג אשכנזי ותיק מבחין עדיף על פני מנהיג מקומי שלהם. אותה חושב שזה היה ביטוי לרגשי נחיתות?

"גם במפא"י התלבטו איך מפתחים את ההנהגה המקומית בעיירות כך שתחזיק בערכים ובאמונות של המפלגה, ויחד עם זאת תהיה בעלת יכולת להשפיע על האוכלוסייה המקומית. הם בדקו מי במפלגה יכול למלא את התפקידים האלה. נכון שחלק מתושבים העדיפו אנשים מבחוץ, שהיו ניטרלים בסכסוכים מקומיים. אני לא יודע אם זה בא מרגשי נחיתות. מנגד, בתוך זמן קצר צצו קולות שהתנגדו להנהגה האשכנזית המוצנחת מלמעלה.

הם אמרו: אנחנו יכולים לנהל את העיירה בעצמנו, ולא מוכנים שתשלחו לנו קומיסרים שיהלו אותנו. הם טענו שמכיוון שהאוכלוסייה מזרחית, כך צריכה להיות גם ההנהגה. בסוף מפא"י הגיעה למסקנה שכדי להצליח להישאר בשלטון ולהשפיע על האוכלוסייה, היא צריכה שהמנהיגים יהיו מזרחים. היום אגב, למרות שובה של הסוגיה העדתית, אני חושב שהמוצא של ראש הרשות המקומית פחות רלוונטי גם בעיירות הפיתוח. בהחלט אפשר לראות שם סיטואציה של ראש עיר אשכנזי, אבל לא כזה שבא מבחוץ אלא אחד שצמח מתוך העיר עצמה. זה הקריטריון החשוב."

בעיטה לחיבורים

כשמדברים על ראשי עיירות פיתוח שהגיעו לכנסת, מוזכרים בדרך כלל את דוד לוי, מאיר שטרית ומשה קצב. פחות מציינים את יהונתן יפרח משרדות, שנכנס לכנסת יחד עם לוי בנובמבר 69, אבל כנציג של מפא"י. גם שמותיהם של ז'אק אמיר ויצחק פרץ – שניהם כיהנו בכנסת קרוב ל־15 שנים ברציפות, מינואר 74 עד

נובמבר 88 – אינם מוזכרים כיום. "אני לא יודע להסביר למה הם נשכחו", אומר קלמן. "אגב, יש מחקר שאומר שראשי ערים כמו לוי ושטרית היו יכולים להיכנס לכנסת גם מטעם מפלגת העבודה, אבל הם הגיעו דרך הליכוד כי במפלגה היריבה היה צפוף יותר בצמרת".

אחד הסיפורים המעניינים ב"מנהיגים עולים" הוא סיפורם של העובדים במפעלי ים המלח, שמתוכם צמחו ראשי העיר דימונה. "זו דוגמה מצוינת שמבחינה את הטענה שלי גם בנוגע להקמת העיירות ולכוונה של המתכננים. העיירות הוקמו על הגב של העולים הראשונים, שלא מצאו שם אפילו תשתית ראשונית להתיישבות. בתקופת ההקמה הם אכן עברו סבל רב, אבל אני טוען ומחדש שמצב העניינים הוזה נועד להיות זמני בלבד. המטרה הייתה שבשלב הבא, אחרי ההתפתחות הראשונית, תהיה גם אוכלוסייה ותיקה ומבוססת יותר שתסכים לעבור לעיירות האלה.

"זה בדיוק מה שקרה עם העובדים בים המלח. הם גרו בדיוור ארעי בסדום, והקמת דימונה נועדה ליישב אותם באופן קבוע בנגב. מכיוון שהם לא רצו לעבור לדימונה, שינו את התוכניות והביאו לשם קורם כול עולים חדשים ביום הגעתם לארץ. בעזרת העולים הקימו את התשתית, ואחרי כשנתיים, ב־1957, פירקו את המגורים בסדום והעבירו את פועלי ים המלח לדימונה. הפועלים אכן תרמו להמשך פיתוח התשתיות והשירותים בעיירה".

שני הצדדים ראו עין בעין את הצורך להעביר את העולים תהליך חברות שיאפשר לצמצם את הפערים. עולה מתימן מצביע בבחירות 1951 במעברת כסלון, ליד בית שמש

"העיירות הוקמו על גבם של העולים. העובדים בים המלח גרו בדיוור ארעי בסדום, והקמת דימונה נועדה ליישב אותם באופן קבוע בנגב. מכיוון שהם לא רצו לעבוד, הביאו לשם קודם כול עולים חדשים. בעזרת העולים הקימו את התשתית, ואחרי כשנתיים פירקו את הדיוור בסדום והעבירו את פועלי ים המלח לדימונה"

גם היום רוב תושבי עיירות הפיתוח הם מזרחים. זה לא ביטוי מתמשך של מנגנון דיכוי?

"המובלעות המזרחיות לא נוצרו מתוך מדיניות מכוונת, אלא למרות המאמצים של מפא"י למנוע את זה. הקמת מפעלי התעשייה הרבים בעיירות בסוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים נועדה גם לייצר מקומות תעסוקה לתושבים, אך לא פחות מכך – למשוך לשם אוכלוסייה ותיקה ממרכז הארץ. מהפכת התיעוש לוותה בהקמת 'היחידה להכוונה לערי פיתוח', שהוקמה בין השאר כדי לגוון את אוכלוסיית העיירות".

לקלמן יש כאמור זיקה אישית ארוכת שנים לדימונה. משפחתו של אביו, חיים קלמן, הגיעה אליה בשנת 1961, שש שנים לאחר הקמת העיירה. "כבא שלי, ג'ורג', היה עובד טקסטיל ברומניה. כשהוא עלה ארצה שלחו אותו מיד לדימונה כאיש מקצוע, כי בדיוק בנו שם את מפעל כיתן, הוא הגיע לשם כעל

"יש בדימונה אושי חינוך מצוינים, והרבה בוגרים מוכשרים יצאו מהעיר הזאת. אבא שלי, שלמד בדימונה מגיל חמש, הוא פרופסור מוביל בתחומו בעולם. גם אלון יואל סטריק מגיע משם, ועוד רבים אחרים. הבעיה היא שהרבה ממי שגדלו בדימונה לא נשארו בעיר בבגרותם"

כורחו, אבל אף פעם לא שמעתי אותו מתלונן. בנוסף לעבודה בכיתן הוא גם היה שוער כדורגל אגרי בדימונה של שנות השישים, ורבים אהבו לראות אותו משחק. זה היה אחד הדברים שחיוקו את החיבור של המשפחה שלנו לעיר ולתושבים".

בערך באותה התקופה הגיעה לדימונה מת"ל אביב גם רותי, אמו של קלמן, שנולדה בארץ. "הקימו אז את היחידה להכוונה לערי פיתוח, ולמיטב ידיעתי, המשפחה של אמא עברה

כשהגיעו לדימונה, הם סייעו לפיתוח התשתיות שם. פועלים בים המלח

אז כספרנית באוניברסיטה, וחיים היה חוקר בכיר במחלקה להנרסת מכוונות. בנם גרל והתחנך בדימונה, ועוב אותה רק אחרי הצבא לטובת לימודים אקדמיים. "החיבור המשפחתי שלנו עם העיר הזאת הוא סיפור יפה של מיוג גלויות די מוצלח, שהלואי שהיה קורה יותר. מעולם לא שמעתי בבית התבטאות עדתית. בתור ילד לא הרגשתי את הסוגיה הזאת בכלל, גם לא בסביבה ובקרב חברים. זה פשוט לא העסיק אותנו.

"כילד הייתה לי משפחה בכפר־סבא ובראשון־לציון, ודרכם הכרתי גם את אזור המרכז. תמיד הרגשתי הודעות וורות באותה מידה, גם בפריפריה וגם במרכז. בצבא למדתי להכיר טוב יותר את החברה הישראלית, ואחד כך בלימודיי באוניברסיטת תל־אביב פגשתי מקרוב את החברה האשכנזית המבוססת. לא הרגשתי הברל מעמעותי בין האזורים, וגם לא היו לי רגשי נחיתות או תחושה שלמדתי במסדרות חינוך פחות טובים".

בהקדמה שלך לספר מתבלטת הבית הנודד למורים שלך בתיכון דרבא ליהמן בדימונה. "המורים שלי בדימונה היו מצוינים. לפני כמה שנים לימדתי בעצמי היסטוריה בתיכון דרבא, יחד עם חלק מהמורים שלימדו אותי בנועריי. כמי שראה את הדברים מבפנים, אני יכול לומר שיש בדימונה אנשי חינוך מצוינים, והרבה בוגרים מוכשרים יצאו מהעיר הזאת. אבא שלי, שלמד בדימונה מגיל חמש, הוא פרופסור מוביל בתחומי בעולם. גם אלון יואל סטריק מגיע משם, ועוד רבים אחרים. הבעיה היא שהרבה ממי שגדלו בדימונה לא נשארו בעיר בבגרותם".

אשתו של קלמן, אדוה, גדלה ברמת־השרון. לאחר נישואיהם הם התגוררו בבאר־שבע בזמן שהוא למד לתואר שני, ואז עברו לדימונה וגם רכשו בה דירה. לפני שש שנים עברו עם שני ילדיהם למדרשת בן־גוריון, "כי שנינו עבדנו ולמדנו כאן", מסביר קלמן. אדוה עוברת כיום במחקר ופיתוח של תעשיות ברום בבאר־שבע, והוא שקוע בפרוסטידוקטורט באוניברסיטה הפתוחה, ובמקביל משמש עורך־משנה בפועל של כתב העת המדעי "עיונים", בהוצאת מכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות.

באופן כללי, הספר שלך מונע משימוש במושגים פופולריים כמו קיפוח, דיכוי ועוד מונחים שמככבים היום אצל כותבים דוגמת ד"ר אבישי בן־חיים.

"הסוגיה של השסע העדתי והמתח בין מזרחים לאשכנזים היא מורכבת, ואני עסקתי רק בפן אחד שלה. יש הרבה צדדים שלא נגעתי בהם, כמו דיוור, חינוך מקצועי, חלוקת קרקעות בין עיירות למועצות אזוריות ועוד. אני כן מציג תפיסה שאומרת שמפא"י עשתה צעדים מגוונים, וחלקם מאירים אותה כאור חיובי. השיח היום בתחומים הללו מוטה מאוד. הוא צריך להיות יותר מורכב ופחות פשטני ופופוליסטי, ואני בהחלט רוצה להחזיר אותנו לפרופורציות". ■

לתגובות: dyokan@makorishon.co.il